

לב הקהילה המשיך לפעום בגוף ההולך לקראת אובדנו

הלמות הלב

המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1945-1933

רבקה אלקין, הוצאת יד ושם ומכון ליאו בק, 427 עמ', 79 שקלים

זהר שביט

העיסוק בחיי יום-יום בתקופת הרייך השלישי משול לקריאה בטרגדיה יוונית: גיבורי הסיפור מתמודדים בעוז רוח ובנחישות עם הקשיים ההולכים וגוברים, אבל אינם יודעים את מה שיודע הקורא: שכל זה היה לשווא, שבסוף הדרך חיכה להם הגרוע מכל, שלמרות שסברו שכבר חוו את הנורא מכל, לא שיערו בנפשם מה ילד יום.

ספרה של רבקה אלקין מתאר את המערכת הממרי סרת של פעולות הסעד והרווחה שהקימה יהדות גרמניה, עוד בתקופת ויימאר, וכיצד אלה גויסו להתמודדות עם מוצקות היוסיום של האוכלוסיה היהודית בגרמניה תחת המשטר הנאצי. באופן פרדוקסלי, המשיכה להתקיים בגרמניה, באופן חוקי ובהסכמת השלטונות, מערכת סעד ורווחה יהודית במשך כל שנות הרייך. גם כאשר היהודים שולחו למותם, בשנים 1941-1945, המשיכו מפעלי הסעד לפעול בניסיון לסייע ליהודים שנתרו בגרמניה.

עבודתה של אלקין מצטרפת לעבודותיהם של חוקרים ישראלים שעסקו בנוסרות הסעד היהודיים בגרמניה, כמו שלום ארלרדורל, עזריאל הילדסהיימר ורב קולקה. כמו עבודות אלה, מתרכזת גם עבודתה בנקודת המבט היהודית, אבל תרומתה הייחודית היא בהרחבת גבולות הזמן ובתיאור נוסרות הסעד עד 1945, בעיקר בחומר המקורות שהגישות אליו התאפשרה רק לאחר איחוד גרמניה. מדובר במיוחד בארכיון ההתאחדות הארצית שנמצא בפוטסדאם, מזרח גרמניה (היום הוא הועבר לברלין, והעתק שלו מצוי גם ביד ושם).

רשימת הארכיונים ששימשו בסיס למחקר הזה מרשימה ביותר, והיא כוללת מקורות רבים ומגוונים: עיתונות יהודית, ארכיונים של ארגונים יהודים, תעודות מארכיון הג'וינט, דיווחים לגסטפו, עדויות מאוחרות בעליפה ובכתב, והרבה מאוד חומרים סטטיסטיים שזוכים בספר לעיבוד מאיר עיניים בטבי לאות הרבות. העיסוק בחומר המגוון איפשר לאלקין לשחזר את הפרק הזה בדקדקנות, כמו במעשה תשבץ, ולתאר את המכלול המסובך של הגופים והאישים שהיו מעורבים בו.

בהקדמה לספר מנשילה אלקין את הפעילות של

האזרח. בכל מקרה, למרות הסימנים הרבים שהקרימו את הקטסטרופה, לא הכינו הארגונים היהודיים תוכנית לזמן חירום. ואולם בניגוד לחוקרים אחרים, כמו הנס מוזמן, סבורה אלקין שפעולות הסעד והרווחה לא היו מאולתרות אלא התבססו על תשתית מאורגנת מתקופת ויימאר, גם אם לא היתה הכנה מכוונת מראש לקדם את פני הרעה.

הבסיס לעבודתה של מערכת הסעד והרווחה בחברה היהודית היה וולנטרי ופרטי, ושורשיה היו נעוצים בסולידריות היהודית ובמוסר הצדקה המסורתי. היא ביקשה לסייע לשכבות שונות, בעיקר של המעמד הבינוני, להתמודד עם המצוקה הכלכלית שנגרמה כתוצאה מהשפל הכלכלי ומהאינפלציה. עד שנות השלושים התפתחה מערכת הסעד והרווחה במקביל וברומה למערכת הגרמנית הכללית, בהבדל אחד: הסעד והרווחה הכלליים, שהפכו לציבוריים

התהליך שבו הלכו היהודים ונדחקו מהמסגרות הסוציאליות של החברה הגרמנית, וכתוצאה מכך הלכה והתרחבה האחריות שהוטלה על מסגרות הסעד היהודיות ובמקביל גם מידת האוטונומיה שלהם.

התופעה הפרדוקסלית לכאורה של "הרנסנס היהודי" ברייך השלישי בתחומי התרבות והקהילה לא היתה פרדוקסלית כלל ועיקר, מפני ששירתה את מגמת הגטואיזציה של היהודים ואת הוצאתם מהחיים "הגרמניים" ובידולם כקהילה נפרדת. אבל גם מי שרגיל בהיסטוריה השגיונית של הרייך השלישי לא יכול שלא להשתאות לנוכח תיאורה של אלקין את הפרדוקס שבהשאריתה על כנה של מערכת הסעד והרווחה, גם לאחר שחוסלו בהדרגה כל שאר שטחי הפעולה של הארגונים היהודיים, מערכת שנועדה לתת למענה לאוכלוסיה שכבר נגזר דינה למוות. עבודת הסעד שהחלה כחלק מנחויבות הקהילה

קייטנה באוגוסט שטראסה, ברלין 1937. מתוך הספר

שאיפה להיות בלתי תלויים במעביד, הם לא היו זכאים לקצבאות מטעם המדינה. בכל מקרה קצבאות הסעד לנוקמים יהודים מטעם הרשויות הרשמיות הלכו והצטמצמו, ועיקר המעמסה במתן סיוע ליהודים הנזקקים נפלה על הלשכה המרכזית לרווחה.

דוגמה אופיינית לכך היא "עזרת החורף". בראשית שנות השלושים קמה בגרמניה רשות שנועדה לספק לנוקמים "עזרת חורף", שתאפשר לאוכלוסיה החלשה להתמודד עם החורף הקשה באמצעות הקצאה כספית מיוחדת, בגדים חמים וחומרי הסקה. בשלהי 1935 הוחלט לשלול מהנוקמים היהודים את הזכות ל"עזרת חורף". רשות הרווחה היהודית התגייסה מיד לעזרתם, והצליחה לגייס באותה שנה תרומות בגרמניה ומחוצה לה כדי לסייע ליותר מ-80 אלף נזקקים יהודים.

מפעל "עזרת החורף" סימל הרבה יותר מאשר גיוס כספים למטרה מסוימת. ההיענות הגדולה העידה על סולידריות, ואולי גם על ראשית ההכנה שהקיץ הקץ על הסימביוזה היהודית-גרמנית. מסע הפרסום ל"עזרת החורף" הרגיש את המסורת היהודית והתרבות היהודית. סמלה של "עזרת החורף" היהודית כברלין עוצב בצורת ידיים שלובות על רקע מגן דויד, והפרסומות בעיתונות צייטו מן המקורות: "כי תראה ערום וכיסיתיו", וליאו בק ציטט את שירו של ביאליק "למתגדבים בעם" בדברים שנשא לרגל פתיחת המגבית.

עד פרסום חוקי נירנברג שלטה תפיסת הרווחה והסעד, שביקשה לשקם את היהודים בתוך גרמניה ולא לעוררם להגר. לדברי אלקין, המצטרפת בכך לחוקרים אחרים כמו אברהם מרגליות ודניאל פרניקל, פעלה תחילה ההנהגה היהודית למיתון ההגירה (פרט להיענות זמנית לבקשות ההגירה בראשית 1933). היו מנחייגים שראו בעזיבת גרמניה לאחר 1933 הפקרת עמדות ובריחה מהתחייבות הציבורית, והיו שסברו שהיא מחלישה את המאבק לשמירה על זכויות היהודים בגרמניה וויתור על כל מה שהם השיגו בגרמניה. אפילו הציונים היססו אם יש לראות בעלייה המונית ולא סלקטיבית פתרון למצוקת יהודי גרמניה. גם לאחר פרסום חוקי נירנברג פירסמה הנציגות הארצית תצהיר פרוגרמטי (ב-22 בספטמבר 1935) שבו הביעה את התקווה שהחוקים ישמשו בסיס ליחסים נסבלים בין הגרמנים ל"עם היהודי", תוך ציון שיחסים כאלה מותנים בהפסקת האפליה ופעולות החרם נגד היהודים ונגד הקהילות היהודיות.

ואולם לאחר חקיקת חוקי נירנברג ב-1935 השתנה בכל זאת היחס להגירה והיא הועמדה במרכז הפעילות. הרבר בא לביטוי בפיתוח תחומי ההכשרה וההסבה המקצועית לצעירים, פעולות שנועדו תחילה לשקם את המצב הכלכלי והתעסוקתי בתוך גרמניה

מוסדות הסעד ל"לב לבה של הקהילה היהודית", פעילות שנמשכה "עד לפעימה האחרונה ומעט מעבר לה, כאותו לב שאינו פוסק לפעום בגוף הנחלש והרי לך לקראת אוברנו". הקריאה בספר היבש לכאורה, עתיר הנתונים והתרשימים, נוגעת גם היא בלב הקר רא, וגורמת לו לא אחת להחסיר פעימה.

בניגוד לדימוי המקובל של יהודי גרמניה כבני המעמד הבינוני הגבוה, שנהגו מחיי רווחה ומהצלחה מקצועית, חיו בגרמניה גם יהודים עניים. נכון שחלק מיהודי גרמניה נהנו מרווחה רבה ושיעורם של היהודים בקרב המעמד הבינוני היה גבוה משיעורם באוכלוסייה, אבל חלק ניכר מהיהודים, בעיקר תושבי הפרובינציות והמהגרים החדשים, סבלו מעוני. שיעור היהודים שהתקיימו מרנטות היה גבוה יחסית, ולאחר 1933 נפגעו היהודים קשה מהחקיקה הגזענית שניתנה להם. אותם ממקור פרנסתם. בנוסף, החוק "להשבת הפקידות המקצועית על כנה" – כפי שכונה החוק הגזעני שסילק את היהודים ממשורותיהם במנגנון הממשל לתי, בשירות הציבורי ובמקצועות החופשיים – הפך באחת יהודים רבים לנתמכים והגדיל בצורה ניכרת את מספר היהודים שנוקדו לסיוע כלכלי מאורגן.

למרבה המזל הוקמה בגרמניה התשתית הארגונית של מערכת הסעד היהודית כבר בשלהי מלחמת העולם הראשונה, שאם לא כן ספק אם היו מצליחים להקים מערכת יעילה בזמן הקצר שעמד לרשותם, ובמסגרת מערכת חוקים ששללה מהם את זכויות

פרופ' זור שביט משלימה עתה מחקר על ילדות בדייך השלישי

במדינת ויימאר, נותרו וולונטריים ופרטיים בחברה היהודית, אם כי בהדרגה מילאה מערכת הסעד היהודית חלק מתפקידי השירותיים הממלכתיים.

"הלשכה המרכזית לרווחה" הוכרה בשנות העשרים כארגון גג שריכז את עבודת הרווחה היהודית בגרמניה על ידי המיניסטרוניגים של הרפובליקה והמדינות והשלטונות הקהילתיים והמדינתיים. למעשה היתה זו ההכרה של שלטונות ויימאר שהעניקה ללשכה המרכזית לרווחה את מעמדה גם בחברה היהודית, מול הגופים היהודיים הרבים שעסקו בסעד וברווחה ופעלו מתוך השקפות עולם שונות.

מאוחר יותר, עם הקמת הוועד המרכזי של היהודים הגרמנים לסיוע ולקימום בשנת 1933, השתלבה הפעילות של הלשכה המרכזית לרווחה בפעילות הוועד המרכזי. יריבויות ישנות, בעיקר היריבות בין האגודה המרכזית של אזרחים גרמנים בני דת משה לבין הסתדרות ציוני גרמניה, לא נשכחו, אבל הם החלו לעבור בשיתוף פעולה בעיקר בכל הנוגע למתן סעד, גם אם הכנתם את המציאות הנציונלסוציאליסטית והפתרונות שהציעו לה נותרה שונה אפילו ב-1941.

אלקין מציגה את התפתחותה של מערכת הסעד היהודית כשונה מהמערכת הגרמנית הכללית, וזאת בניגוד למחקרים אחרים, כמו ספרו המצוין של החוקר הגרמני וולף גרוזנר המתאר את התפתחות המערכת הזאת כחלק אינטגרלי מהתפתחות מדינת הרווחה המפותחת של ויימאר. בכל מקרה, היא מתארת את

לנוקמים ולחלשים, ובעיקר למהגרים חדשים, הפכה בסופו של דבר למערכת שטיפלה בחלק ניכר מיהודי גרמניה; יהודים שמספרם הלך ופחת ומצבם הלך והרע, בראש ובראשונה בשל הגזרות הקשות אבל גם בשל העובדה שהקבוצה החזקה והאמידה יותר עזבה, ובגרמניה נותרו החלשים, הילדים, הזקנים והעניים. הלוחות מאירי העיניים של אלקין מציגים את הגיי רול היתסי שחל באוכלוסיה המבוגרת ובמאפייניה.

ההגירה השלילית של יהודי גרמניה החלה עוד לפני עליית הנאצים לשלטון, גם בשל ריבוי המשפחות שלהן ילד אחד בלבד, וגם בשל השיעור הגבוה של נישואי התערובת. כבר בימי ויימאר עלה שיעור הקשישים באוכלוסייה ב-13%, אבל תהליך הזדקנותה של החברה היהודית הלך וגבר בשנים 1933-1936, והתעצם מאוד ב-1941. שיעור היהודים מעל גיל 60 עלה מ-15% ב-1933 ל-34% ב-1941, ואילו שיעור הצעירים עד גיל 19 ירד מכמעט 20% ב-1933 ל-10% ב-1941. תמונה דומה חלה גם בקרב השכבה המפרנסת הצעירה בגילאי 26-36 ששיעורה באוכלוסייה ירד מ-16% ב-1933 ל-8% ב-1941.

בנוסף לדרולה של השכבה המפרנסת איברו יהודים רבים את מקומות עבודתם כבר בסוף שנות העשרים – לא רק בשל המשבר הכלכלי העולמי אלא גם כתוצאה מהחרם הכלכלי הספונטני והשקט בתחום התעסוקה, וכמובן לאחר מכן, עם הכרזת החרם הרשמי. בשל השיעור הגבוה של היהודים שבחרו להיות עצמאיים (יותר מ-50% ב-1933), מתוך

ניה ולאחר 1935 נועדו להכין את הצעירים להגירה. ההתרכזות בהכשרה המקצועית גרמה לכך שהטיי פול באוכלוסיה המבוגרת והמזדקנת הוזנח, והושאר לטיפולן של הקהילות. רק מאוחר יותר הפך הטיפול באוכלוסיה המבוגרת לנושא העיקרי של ארגוני הסעד והרווחה, בעיקר בשל מדיניות השילוחים של המשטר ששלחה את הזקנים למחנות בשלב מאוחר מאוד.

שני הפרקים האחרונים בספר, המתארים את פעולות הסעד בתקופת השילוחים (1941-1943) ולאחר ה-10 ביוני 1943, הם פרקים ממש מצמרדים, שבהם מתארת אלקין כיצד המשיכו ארגוני הסעד (או מה שנותר מהם) לטפל באוכלוסיית הילדים והזקנים שנותרה עדיין ברייך הישן ובעיקר בברלין. בנובמבר 1942 עדיין התקיימו 15 מטבחים פעילים, שחילקו מדי יום 2,965 מנות וכיום ראשון 3,065. מצמרר לקרוא כיצד פחת מספר המנות שחולקו, כיצד הלך והצטמצם התקציב להזנה עד שהמטבחים נסגרו. בסדר פו של דבר לא נותרו בברלין יהודים "מלאים", וארבעה גוני הסעד טיפלו ביהודים ה"מעורבים" שהמשטר ביקש להתנער מאחריותו להם, וניסה להשוות את מעמדם לזה של היהודים ה"מלאים".

אחת השאלות הקשות העולות מהספר נוגעת לדרך כי התמודדותם של האזרחים על הסעד היהודי עם בעיות מעשיות ועם דימויות מוסריות: האם צייתו להוראות באופן אוטומטי, או שבתוך המאבק הנואש להמשיך שך הקיום גילו יוזמות בניסיון להציל את מה שנותר ובתקווה לבוא הגאולה.